

Közösségi vagy személyes? Perspektivizáció a magyar népdalban

Baranyiné Kóczy Judit

Patrona Hungariae Katolikus Iskolaközpont, Budapest

Összefoglaló

A magyar népdalokban elterjedt jellegzetes reprezentációs forma, az ún. természeti jelenet metaforáinak a szövegértelmebe integrált értelmezése olyan pragmatikai és szemantikai probléma, amely az eddigi folklorisztikai és szövegtani kísérletek ellenére számos kérdést rejt. Ebben értékes eredményt hozhat a szövegben megjelenő perspektívák vizsgálata, amely kognitív nyelvészeti kiindulópontú. A természeti jelenetek perspektivikus konstruálása (azaz egy jelenet egyféle fogalmi megalkotása) ugyanis olyan nyelvi formában valósul meg, amelynek sajátosságai lehetővé teszik ugyanannak a nyelvi reprezentációnak a különböző perspektívákból történő értelmezését. A dinamikus jelentéskonstruálás azt mutatja: számos szövegben a megnyilatkozó nézőpont (Bühler 1934; Sanders–Spooren 1997) kezdetben a színre vitt jeleneten kívül helyezhető el (off-stage), majd explicit módon belülré kerül (on-stage), miközben ebből az utóbbi nézőpontból is lehetségessé válik a jelenet első, objektívabban konstruált részének az értelmezése. Ennek a műveletnek a jelen tanulmányban vizsgált nyelvi megvalósulásai a több referenciapontot implikáló skaláris melléknevek, a nemcsak egy kontextusban lehorgonyzott határozott főnevek és a lehorgonyzatlan tér- és időhatározók által válik lehetőségessé. A népdalok nagy hányadában az ilyen típusú szövegkezdő nyelvi reprezentációk olyan összetett perspektíva lehetőségét rejtik, amely egyidejűleg érvényesíti a népi konceptualizáción alapuló közösségi és a személyes nézőpontot, így a népdal egyik fő szövegtipológiai jellemzőjét.

Kulcsszavak: perspektivizáció, kognitív szemantika, folklórszövegek, referenciapont, konceptualizáció, szubjektívizáció

1. A probléma felvetése

A magyar népdalokban elterjedt jellegzetes reprezentációs forma, az ún. természeti jelenet¹ metaforáinak a szövegértelmebe integrált értelmezése olyan pragmatikai és szemantikai probléma, amely az eddigi folklorisztikai és szövegtani kísérletek ellenére megoldásra vár. A folklórműfajokat általában egységes világszemlélet, ún. népi konceptualizáció jellemzi, másfelől azonban a népdal lírai műfaj, ezért személyesség hatja át. Abban a tágabb kutatói törekvésben tehát, amely azt vizsgálja:

¹ A szakirodalomban elterjedt „természeti kezdőkép” terminus szövegkezdő pozícióra és statikus ábrázolásmódra utal, azonban ez nem minden természeti jellegű népdalra igaz. Ezért a pragmatikában elterjedt „referenciális jelenet” elnevezéshez igazodva, amely tulajdonképpen „a nyelvi szimbolizáció által mások számára is hozzáférhetővé tett világbeli jelenet, vagyis a nyelvileg reprezentált esemény, történés, állapot” (Tátrai 2011: 31), javaslom a „természeti jelenet” elnevezést.

miként jelenítenek meg a természeti jelenetek (gyakran kezdőképént) érzelmi folyamatokat, alapvető kérdésként merül fel az is: hogyan reprezentál a népdal sematikus kifejezésára egyéni, érzelmi, mentális vagy szociális üzenetet.

A népdalok sokfélesége miatt nem adható egységes „képlet” a természeti jelenetek leírására, ehelyett az egyes népdaltípusokban különböző értelmezési stratégiák alkalmazása válhat hangsúlyossá, így pl.:

- egyes fogalmakhoz társuló konvencionális metaforikus jelentések (Baranyiné 2008; 2011a; 2011b) dominálnak;
- intertextuális ismeretek;
- erődinamikai viszonyok elemzése (természeti tárgy, mint akadály szerepe);
- a természeti tér horizontális és vertikális felosztásának metaforikus jelentősége (határok, elkerített területek, dombok, hegyek);
- a lehorgonyzás prototipikus jelölői, pl. a deiktikus kifejezések (Baranyiné 2011c);
- referenciapont-szerkezetek kapcsolódási hálózatának formái (Baranyiné 2014).

Egyes népdalokban pedig a személyes perspektíva azonosíthatósága vagy hiánya adja az értelmezés egyik fő pillérét.

A népdalok egy szignifikáns csoportjában a megnyilatkozó szubjektum perspektivikus kiindulópontja a természeti jelenetben nem vagy csak kis mértékben észlelhető, és a szövegkezdő helyzet miatt olyan előzményről sem beszélhetünk, amely az értelmezés támogató közegét adná.

- (1) (Ortutay–Katona 1975: Szerelmi dalok: 57/3)²
Édesanyám rózsafája
Engem nyitott utoljára.
Bárcsak ki ne nyitott volna,
Hej, maradtam volna bimbóba!

A metaforikus leképezés itt ki van fejtve: rózsafa = édesanya, rózsza = én, rózsza nyílása = serdülés, felnőtté válás, bimbó = szerelem előtti állapot, utoljára = negatív értékminősítésű élethelyzet.

Ezzel szemben szubjektívabb konstruálásra ad példát a következő népdal, amelynek 1–2. sora szólásként is él:

- (2) (Szerelmi dalok: 211)
Lefelé folyik a Tisza,
Nem folyik az többé vissza.
Rajtam van a babám csókja;
Ha sajnálja, vegye vissza!

Az első sorban idézett szólás, mely egyben egy természeti jelenet, a közösség minden tagja számára elfogadott általános igazságtételt fogalmaz meg, örök törvényt, tehát benne egy implicit közösségi nézőpontot érvényesít. A 3–4. sor ezzel

² A tanulmányban idézett népdalok mindegyike a szöveggyűjteményben található a Szerelmi dalok tematikus részben.

szemben a megnyilatkozó nézőpontjából érvényesülő, személyes, aktuális élethelyzetet vetít elénk. A két rész kapcsolatát az ismétlődő *vissza* igekötő jelzi: az elfolyó víz nem folyik többé vissza = az odaadott csók nem vehető többé vissza (erre utal az ironikus-keserű 4. sor), a párhuzam alapja az idő visszafordíthatatlansága. Tágabb értelemben: a szerelmet nem lehet semmissé tenni. A személyes nézőpont bevonásával azonban az első két sor egyszerű információközlése többletjelentést kap, mégpedig az intenció szintjén: az elhagyott szerelmes kommunikációs céljának részévé válik, panaszt, a szituációval szembeni ellenkezést fejez ki. A szövegkezdő természeti jelenet ennek megfelelően mind a közösségi, mind pedig az egyéni perspektívából értelmezhetővé válik. Ez a jelenség a népdalra jellemző szövegalkotás és értelmezés pragmatikai tényezőire hívja fel a figyelmet: a beszélő egyszerre nyilvánul meg a közösség tagjaként és egy individuális szubjektumként.

A tanulmány olyan népdalokra irányul, amelyek egymáshoz hasonló konstruálási struktúrát mutatnak, célja pedig ennek az értelmezési formának bemutatása mind a műveletet, mind annak nyelvi eszközeit vizsgálva. Ennek megfelelően felépítése a következő: A perspektíva fogalmának rövid felvázolását követően (2) a közösségi és az egyéni perspektíva különbségeit mutatom be (3), majd a legfontosabb olyan nyelvi eszközöket ismertetem népdal példákban, amelyek a közösségi és az egyéni perspektívából is értelmezhetők (4). Végül az eredmények összegzésében pontosítom a konstruálási folyamat jellemzőit (5).

2. A perspektíva fogalma

A nyelvi tevékenységben a megnyilatkozó egy általa érzékelt szituációt, jelenetet szerkeszt újra, más néven konstruál. Ebben a műveletben „a beszélő (vagy hallgató), a jelenet megfelelő fókuszálási »beállításainak« kiválasztásával és egy bizonyos módú megszerkesztésével konstruálási kapcsolatot hoz létre önmaga és az így megalkotott jelenet között”³ (Langacker 1987: 128). Mindez egy diskurzusvilágban értelmezhető, amelynek alapja⁴ a közös figyelmi jelenet, vagyis az a kontextus, amelyben a beszédesemény résztvevői közös megismerő tevékenységet folytatnak (Langacker 2002a: 218; 2008: 259; Tátrai 2011: 31). Ebben a figyelmi jelenetben⁵ „a megnyilatkozó által mentálisan feldolgozott és nyelvi kifejezésekkel a partner számára is megfigyelhetővé tett »valóságdarab«” a referenciális jelenet (Kugler 2013: 9), amelynek elemei a diskurzus alapjához horgonyozódnak le. Miközben tehát a nyelvi tevékenységben a megnyilatkozó és a befogadó mint résztvevők figyelme egy közös eseményre irányul, addig kettejük között interszubjektív viszony is megvalósul (Sinha 1999; Tomasello 2002; Tátrai 2011: 30), ezért beszélhetünk arról, hogy a nyelvi tevékenységet a referencialitás mellett az interszubjektivitás és az intencionalitás is jellemzi.

Ebben a viszonyrendszerben alapvető tényező a résztvevőkhöz kapcsolódó perspektíva, az a kiindulópont, amelyből a referenciális jelenetet megkonstruálják.

³ „the speaker (or hearer), by choosing appropriate focal »settings« and structuring a scene in a specific manner, establishes a construal relationship between himself and the scene so structured”

⁴ ground

⁵ viewing arrangement

A perspektíva ebben a szűkebb, diskurzusvilágban történő értelmezésében egyfajta komplex mentális pozícióként jellemezhető, és két fő információforrásból származó ismeretek alapján konstruálódik (Németh T. 2013: 120–121). Az egyik forrás a közvetlenül elérhető fizikai környezet: a temporális és a térbeli viszonyok, a résztvevőkre és a résztvevők közötti szociális kapcsolatokra vonatkozó ismeretek; hozzájuk kapcsolódnak a térbeli, az időbeli és a szociális nézőpontok, amelyeken keresztül a résztvevők érzékelik és értékelik a nyelvhasználat fizikai környezetét (Levinson 1983; MacWhinney 2005). Ebben a viszonyrendszerben kiemelt szerep jut a megnyilatkozó egocentrikus középpontjának, amely az *itt*, *most* és *én* által jelölt deiktikus centrum (Levinson 1983: 64–65; Bühler 1934). Ennek az ismeretforrásnak a nyelvi eszközei a deiktikus elemek, amelyek a nyelv és a kontextus közötti kapcsolatot jelzik: az idődeixis, a helydeixis, a személydeixis, a szociális deixis, valamint a diskurzusdeixis (Levinson 1983: 54–68). A perspektíva másik forrását képezik a mentális tartalmak, azaz a korábbi tapasztalatok (érzelmek, attitűdök stb.), amelyek nyelvi reprezentációi a szociális deixis és az érzelem- valamint attitűdjelölők.

A megnyilatkozó kiindulópontjából megkonstruált elemi jelenet egyik fő mércéje tehát az, hogy milyen mértékben érhető tetten benne a beszélő szubjektum jelenléte. „Egy dolog olyan mértékben van objektívan konstruálva, amennyire a konceptualizációban mint explicit, a figyelem középpontjában álló tárgyként »színe« kerül. Egy dolog olyan mértékben van szubjektívan konstruálva, amennyire »színen kívül« marad, implicit, önmagát nem tudatosító tárgyként. A kérdés tárgya tehát a konceptualizáló és a konceptualizált dolog, valamint a konceptualizálás észrevétlen jelenléte és a feldolgozott céltárgy között rejlő aszimmetria.”⁶ (Langacker 2006: 18) Minél nagyobb mértékben szolgál a megnyilatkozó referenciapontként a megnyilatkozás tartalmához, annál objektívabb konstruálásról beszélhetünk (Pelyvás 1998).

3. A közösségi és egyéni perspektíva jellemzői a népdalban

Az emberi perspektíva szükségszerűen egyszerre individuális és társas, ezért jellemzői egyszerre egocentrikusak és társasak. Közös tulajdonságuk, hogy biológiailag és fizikailag be vannak határolva, amely az emberi testbe való beágyazottságon⁷ alapul (MacWhinney 2005), de a fizikai eltéréseken túl nagyfokú szociális és mentális különbségek fedezhetők fel a megnyilatkozókban. Ugyanígy azonos nyelvi kifejezőeszközök is implikálhatnak különböző nézőpontokat, hiszen az ember „más-más kommunikációs célból ugyanarra a dologra más-más perspektívából tud tekinteni, és fordítva, különböző entitásokat hasonló kommunikációs célból hasonlóan kezel” (Tommasello 2002: 132).

Azt vizsgálva, hogy a népdalok szövegtípusára vonatkoztatva milyen alapvető eltérések mutatkoznak az itt közösséginek nevezett perspektíva, valamint az

⁶ „An entity is said to be objectively construed to the extent that it goes “onstage” as an explicit, focused object of conception. An entity is subjectively construed to the extent that it remains “offstage” as an implicit, unselfconscious subject of conception. At issue, then, is the inherent asymmetry between the conceptualizer and what is conceptualized, between the tacit conceptualizing presence and the target of conception.”

⁷ embodiment

egyéni perspektíva között, hangsúlyozni kell, hogy a két perspektíva jellemzése elsősorban a természeti jellegű népdalokra vonatkozik, mivel a cél a természeti tárgyakra és természeti jelenetekre irányuló konceptualizációs viszony mibenlétének a definiálása.

Folklor alkotásokban a két perspektíva viszonya sajátosan határozható meg: az egyéni perspektíva (a lírai én) korlátozott mértékben érvényesül, inkább tipikus, mint egyedi érzelmi üzenetet közvetít. Lényegi eleme mégis a megnyilatkozó szubjektum mentális, emocionális megnyilvánulása, a percepció alapuló aktuális valóságot idéző megjelenítés, a tapasztalatiság, a fizikai környezethez való reflexív attitűd. A közösségi perspektíva fogalma bővebb magyarázatot igényel: bár egy látszólag külső, objektív kiindulópontot takar, azonban a népdalban minden konstruálási művelet a népi konceptualizáció részeként, pontosabban annak keretén belül valósul meg.⁸ Ennek alapja egyfelől a környezetről való tapasztalat kettős, univerzális és kulturális beágyazottsága: „Az emberi tudás univerzalitását hangsúlyozó szemlélet szerint a világról alkotott tudásunk legjava transzcendentális egyetemes fogalmak formájában létezik, amelyek velünk születtek, és ezek alkotják értelmünket. A tapasztalat (és ide tartozik a nyelvi tapasztalat is) abban segít, hogy az egyetemes fogalmakat, illetve azok rendszerezési elveit elsajátítsuk. A tudás relativitása ezzel szemben azt jelenti, hogy a világról alkotott tudásunk legjavát tapasztalataink útján nyerjük, amely tapasztalat mindig kulturálisan és történetileg meghatározott.” (Kövecses–Benczes 2010: 21) A kulturális kontextus fontos eleme a közösség, amely saját tapasztalatait a sematizáció és a kategorizáció műveletével összegzi.

Ugyanez érvényes a vizsgálatunk központjában álló természeti tárgyakra és folyamatokra is: „A természetet az anyanyelveink által lefektetett irányvonalak mentén elemezzük. A kategóriákat és típusokat, amelyeket a jelenségek világából elkülönítünk, nem azért találjuk ott, mert minden megfigyelő szembetalálja magát velük; éppen ellenkezőleg, a világ benyomásai kaleidoszkópikus áradatként kerülnek elénk, amelyet nekünk kell rendszerezniük, elsősorban a bennünk lévő nyelvi rendszer segítségével. Azért daraboljuk fel a természetet, rendszerezzük fogalmakba és emelünk ki belőle dolgokat úgy, ahogy tesszük, mert egy egyezmény részesei vagyunk. Olyan egyezményé, amely a nyelvközösség egészére érvényes, és amelyet nyelvünk sémái rögzítenek”⁹ (Whorf 1964: 214). Hasonló jelenséget nevez *nyelvi világmodell*nek Szilágyi N. Sándor is: „az ember jól kidolgozott szemantikai struktúrák közvetítésével viszonyul környezetéhez (a szó legtágabb értelmében), amelyek egy sajátos értelmezési hálóként vetülnek ki a kimondandó világra” (Szilágyi N. 1996: 8). Olyan implicit elmélet ez, amelynek része az egyes nyelvi elemekhez fűződő értéktulajdonítás is, „a beszélő közösségnek a jel tárgyához való

⁸ A szakirodalomban hasonló felfogást képvisel Heltainé (2009), Takács (2006), és erre utalnak Pócs (1983) kutatásai is.

⁹ „We dissect nature along lines laid down by our native languages. The categories and types that we isolate from the world of phenomena we do not find there because they stare every observer in the face; on the contrary, the world is presented in a kaleidoscopic flux of impressions which has to be organized by our minds – and this means largely by the linguistic systems in our minds. We cut nature up, organize it into concepts, and ascribe significances as we do, largely because we are parties to an agreement to organize it in this way – an agreement that holds throughout our speech community and is codified in the patterns of our language.”

(kissé leegyszerűsítve: pozitív vagy negatív) értékelő viszonyulása” (Szilágyi N. 1996: 11). Ilyenek például az elől–hátral térdimenzióban szerveződő jelentésstruktúrák pozitív és negatív értékei: *előremozdító*, *előrevivő*, *előremutató*, ill. *álmában érte utol a halál*, *hátravetik az embert* (Szilágyi N. 1996: 29).

Bár a fenti idézetek elsősorban a spontán nyelvvel kapcsolatos jelenségekről szólnak, hasonló valósul meg a népi közösségek irodalmában, ezen belül a népdalban is. Ezt a feltevést támasztja alá a népdalok egy-egy fogalmára kiterjedő vizsgálat, amely feltárja a fogalmak jelzői attribútumait, mozgásformáit, metaforikus jelentéspotenciálját, és az ezekhez kapcsolódó értékminősítéseket. Általános meglátás az alapszintű kategóriák és a prototipikus jelzők használata, ami a sematizáció erőteljességét jelzi, például határozottan elkülöníthetők mozgásformái alapján a SZÉL (mint kategória) pozitív és negatív értékminősítésű reprezentációi. Pozitív jelentésű a kis erejű ismétlődő mozgás, mozgatás és a nagy erejű horizontális mozgás, negatív pedig a vertikális irányú fújás, a nagy erejű horizontális mozgásmozgatás, és az el- vagy leválasztást eredményező fújás. Szintén negatív jelentésű, amikor zörgetést, zajt eredményez, valamint a *tavaszi* jelző, szemben az *őszi* attribútummal (Baranyiné 2011b). Egy másik gyakori fogalom, az ERDŐ esetében az tapasztalható, hogy jelzőinek köre valóban be van határolva: a leggyakoribbak a *zöld*, *kerek*, *sűrű*, *magas*, *nagy*, esetenként a *szép*, *zajos*, *vad*. Ezekből pozitív jelentésre utal a *zöld*, *kerek* és a *szép* jelző. Érdekesség, hogy az igen elterjedt *mély* jelzőre a népdalokban nem találtam adatot. Amellett, hogy bizonyos jelenségek valós tapasztalati alapja megkérdőjelezhető (*felülről* fúj szél vagy *kerek* erdő?), figyelemre méltó a fogalmakhoz kapcsolódó metaforikus jelentéspotenciál is: az ERDŐ leggyakrabban HELYként jelenik meg, olyan zárt entitásként, amely a közösségi térben meg nem élhető cselekvések vagy történések helyszíne lehet: szerelmi találkozás, törvényen kívüli menedéke, bujdosás színtere; másodsorban ÉLŐ ENTITÁS, a megújuló természet tapasztalata (Baranyiné 2011a). Ezek az értelmezések azt mutatják, hogy a népdalban a természeti elemek és jelenségek a szövegtípusra jellemző konceptualizációs keretben értelmeződnek (vagy éppen hiányoznak), amely közösségi tapasztalatokon alapul, és amely megjeleníti annak értékrendjét is. Olyan konceptualizációs univerzumról van tehát szó, amelyet Szilágyi N. kifejezését követve a népdal világmodelljének nevezhetünk.

Mindezek alapján a két perspektíva általános jellemzői a következők (1. táblázat):

közösségi perspektíva	egyéni perspektíva
<ul style="list-style-type: none"> • általános, közösségi tapasztalat • külső (környezetre irányultság) • természeti törvények (ok-okozati folyamatok) határozzák meg • elfogadó attitűd • információközlő 	<ul style="list-style-type: none"> • specifikus, egyéni tapasztalat • belső (érzelmekre, mentális, szociális helyzetre irányultság) • belső konfliktusok, személyes intenciók és reakciók határozzák meg • küzdő, reflektív attitűd • változatos intenció

1. táblázat

A közösségi és az egyéni perspektíva általános jellemzői a népdalban

A közösségi és az egyéni perspektíva általános jellemzőin belül jól definiálható különbségek állapíthatók meg a perspektíva egyes összetevői, tehát a térbeli, időbeli, szociális és mentális viszonyokon belül is (2. táblázat):

	közösségi perspektíva	egyéni perspektíva
térbeli összetevő	<ul style="list-style-type: none"> legkonvencionálisabb a falu és annak szűk, mezőgazdasági környezete sík jellegű vidék 	<ul style="list-style-type: none"> változatos: bujdosók → falutól távol, betyárdalok → erdő, pásztordalok → folyópart, rabénekek → tömlőc stb.
időbeli összetevő	<ul style="list-style-type: none"> a természet ciklikusságához (évszakok, napszakok), természeti folyamatokhoz (áradás) és azok időtartamához, emberi életrészekhez igazodik 	<ul style="list-style-type: none"> egocentrikus, „most”
szociális összetevő	<ul style="list-style-type: none"> közösségi normák szerinti implicit 	<ul style="list-style-type: none"> egyéni és aktuális helyzet implicit → explicit fokozatok
mentális vagy érzelmi és tapasztalati összetevő	<ul style="list-style-type: none"> természeti tapasztalat szabályrendszere, szociális tapasztalatokon alapuló közösségi normák 	<ul style="list-style-type: none"> egyéni érzékelés és mentális működés (érzelmek, attitűdök, szándékok)

2. táblázat

A közösségi és az egyéni perspektíva összetevői a népdalban

4. A kettős perspektíva nyelvi eszközei

A következőkben népdalpéldákon mutatok be olyan tipikus nyelvi eszközöket, amelyek a közösségi és a személyes perspektívából is értelmezhetők. Ezek a) a több referenciapontot implikáló melléknevek; b) a határozott főnevek; c) a tér- és időviszonyt jelölő határozószók. Mindhárom nyelvi elemcsoport olyan reprezentáció, amelynek sajátossága a többirányú értelmezés lehetősége. A melléknevek és a határozószók esetében ez úgy válik lehetségessé, hogy referenciapontjuk többféleképpen kijelölhető, a határozott főnevek esetében pedig a tárgyhoz fűződő mentális kapcsolat minősége lehet eltérő.

A melléknevek csoportján belül a skaláris melléknevek (*magas, jó, érdekes, gyors*) a jobban vagy kevésbé mértékkel jellemezhetők, szemben például a vagy/vagy ítéleten alapuló, egyértelmű szemantikai határral rendelkező *lehetséges, halott, igaz, azonos* típusú melléknevekkel. A skaláris melléknevek a prototipikuság szerinti mércével jellemezhetők. A prototípus *kognitív zéró*ként jellemezhető, amely „a skála közepén elhelyezkedő referenciapont, amely általában egy tulajdonság átlagos értékét jelöli a referenciacsoportra vonatkoztatva”¹⁰ (Tribushinina

¹⁰ „a reference point in the middle of the scale, usually instantiating an average value of the property relative to a comparison class”

2008: 217). A skaláris mellékneveken belül fontos csoportot képeznek a dimenziós melléknevek, mint pl. *A felhőkarcolók magasak* (*Skyscrapers are tall*) mondatban a *magas* melléknév. Ennek értelmezési folyamata Siegel szerint a következő, három lépésből álló forgatókönyv szerint zajlik: először azonosítjuk a referenciacsoportot (épületek), ezután kiválasztjuk a megfelelő dimenziót (vertikális kiterjedés), majd végül kialakítjuk a melléknév és a referenciacsoport standard mérete közötti viszonyt (Siegel 1980: 128). Ezt a folyamatot azonban módosítja a kontextus egy lényeges összetevője, mégpedig a beszélő (vagy egy másik személy) szándéka. Abban a kijelentésben ugyanis, hogy *ez a ló magas a 11 éves Zsuzsinak*, a *magas* melléknév referenciapontja, normája nem a lovak átlagos magassága, hanem az a cél, hogy Zsuzsi számára megfelelő legyen, és ilyen értelemben minősül túl magasnak. Ebben az esetben az értelmezésben az átlagos érték vagy háttérbe szorul, vagy teljesen eltűnik, helyette pedig a szándékoltás szerinti értelmezés érvényesül (Tribushinina 2008: 219–224). Egyazon melléknév tehát sokféle perspektívából irányuló más-más aktuális szándéknak megfelelően kap különböző jelentést.

A melléknevek mellett a határozott főnevek is többféle perspektívából közelíthetők meg. A határozott főnévi szerkezet az általa megjelölt típus egyetlen (maximalizált) példányaként kap profilt, ahol „a határozottság (nagyjából) azt implikálja, hogy a beszélő és a hallgató mindketten sikeresen mentális kapcsolatot hoztak létre a megvalósult profilált tárggyal (másképpen, elkülönítették saját tudatuk számára)”¹¹ (Langacker 2002b: 7). A közös sikeres mentális kapcsolat többféle módon valósulhat meg: a határozott névelős főnév utalhat aktuálisan észlelt és azonosított tárgyra, vagy a diskurzus terének már meglévő elemére, jelezhet ezenkívül egyedülállóságot is (akár univerzálisan: *a nap*, akár lokálisan: *a diófa a kertben*).

A tér- és időhatározók esetében könnyen belátható, hogy ezek értelmezése a beszélő mindenkor kiindulópontjából történik. Hasonlóan a melléknevekhez, a *már*, a *még*, vagy a *régen* eltérő kontextusban különbözőt jelent. Az *este van már* kifejezés például az univerzális tapasztalat szerint jelezheti a nap végét, azaz egy folyamat lezárulását (*ez már az utolsó felvonás*), de a beszélői intenciónak megfelelően (türelmetlen) várakozást is (*jön már*).

4.1. A több referenciapontot implikáló melléknevek

- (3) (Szerelmi dalok: 104/1)
 Erdő, erdő, sűrű erdő,
 Jaj, de nehéz bejárni!
 De nehéz a kislány szívét
 Szerelemre kicsalni!

Az első két sorban a határozatlan főnevek és a főnévi igenév ragozatlan formája a cselekvés személyhez történő lehorgonyzását bizonytalanná teszik. A két melléknév, a *sűrű*, *nehéz*, skaláris, ezért jelölhet egyféléül egy általános közösségi tapasztalat szerinti minősítést, amelyben a magyar prototipikus erdőhöz viszonyított átlag

¹¹ „definiteness implies (roughly) that the speaker and hearer have both succeeded in establishing a mental contact with the profiled thing instance (i.e. they singled it out for individual awareness)”

szerint értelmezhető a *sűrű* dimenzionális melléknév, a *nehéz* pedig az erdőben haladó ember átlagos tapasztalatát jelzi (szemben például egy úttal). Másfelől azonban, egyéni perspektívából, aktuálisan is jelentheti az egyén elvárásainak megfelelően túl sűrű erdőt, ahol az aktuális cselekvési helyzet az erdőben való előrejutás, amely itt egy lány szívének a meghódítását vagy metaforikusan a szívéhez történő eljutást, annak nehézségét jeleníti meg. A maximálisan objektív első sort érzelemkifejező indulatszavak követik (*jaj, de*), amelyek már jelzik a szubjektum jelenlétét és a személyes nézőpontot, de az csak korlátozott mértékben érvényesül, hiszen az *itt, most, én* egocentrikus középpont mindvégig implicit marad.

- (4) (Szerelmi dalok: 41)
 Kisdobozi kerek erdő, de magos!
 Közepibe barna kislány, aranyos.
 Hogyha én az erdőnek a szélső fája lehetnék,
 A babámnak vállaira borulnék.

Az erdőt minősítő *magos* és a kislányt jellemző *aranyos* melléknevek itt is szemantikai és pragmatikai fókuszok. A *magos* dimenzionális melléknév objektívabb, közösségi ítéletet is jelenthet, míg az *aranyos* inkább szubjektív értékelést feltételez. Itt is, bár a *de* indulatszó kis mértékben jelzi az egyéni perspektívát, az *erdő* a fizikai térben lehorgonyzatlan, és a lineáris értelmezésben általános, közösségi tapasztalatként jelenik meg. Fontos kiemelni azt, hogy a perspektíva kifejezőeszköze a figyelemirányításban szerepet játszó pragmatikai fókusz is, és jól látható, hogy a *magos* olyan tulajdonságát emeli ki az erdőnek, amely (amellett, hogy *kerek*), metaforikusan a zártságot mint AKADÁLYT jelzi a szerelmi társhoz való közelkerülésben.

- (5) (Szerelmi dalok: 406)
 Mély a Tiszának a széle,
 De még mélyebb a közepe.
 Barna legény kerülgeti,
 Átal akar rajta menni
 Átal akar rajta menni
 Tearózsát szakítani.
 Tearózsa, ne illatozz!
 Reám, babám, ne váraozz!
 Mert ha reám váraozzol,
 Akkor meg nem házasodol.
 Gyenge vagy a házasságra,
 Nem illik a csók a szádra.

Az átkelés nehézségeivel kapcsolatosan a Tisza mint földrajzi AKADÁLY profilálódik: mély a széle, még mélyebb a közepe. A *kerülgeti* azt a szándékot és tervezést jelöli, ahogyan a legény szeretne átjutni a túlsó partra, a vonzó-csábító tárgy, a *tearózsa* képében megjelenített szerelmi társhoz. A 2–3. versszak a szerelem beteljesületlenségét vetíti elénk. Innen értelmezve az átkelést fontolgató legény nem csupán az aktuális jelenben szeretne a szerelméhez eljutni, hanem valójában azt fontolgatja, hogy átlépjen-e egy fontos határvonalat a kapcsolatban, amely akár a

házasság is lehet. A folyó tehát a két életszakasz közötti metaforikus válaszvonal, az átkelés eseményeinek körülményei pedig a kritikus helyzetben lévő legény, mint szubjektum érzelmeit (a nehézségekkel és kockázattal kapcsolatos félelmeit és a hezitálást) ábrázolják. Itt tehát a természeti jelenet mind a közösség szociokulturális tapasztalata, mind pedig az E/3 személyben referált *barna legény* érzelmi megnyilvánulásaként értelmezhető.

- (6) (Szerelmi dalok: 360/1)
Zavaros a Tisza vize, nem tiszta.
Ráhajtottam kis pej lovam, nem issza.
Ha nem issza, ráhajtom a széles Dunára,
Mégsem leszek senki megunt babája.

(6)-ban a *zavaros* melléknév értelmezése lehet kettős. Egyrészt jelezhet egy természeti folyamatokkal kapcsolatos külső állapotot, amely a Tisza áradásának időszakára jellemző. Itt a minősítés referenciális csoportja a Tisza általános állapota, amely az év különböző szakaszaiban tapasztalt vízminőséghez képes kap jelentést, és jelzi, egyértelműen, az áradási időszakot. Másrészt a második sorban kifejezett jelenet szerint egy cselekvési szándéknak is értelmezhető, amelyek a ló itatása. A víz minősítésének referenciapontja tehát az itatás sikeressége; a szövegben reprezentált sikertelenség metaforikusan a nő és a megnyilatkozó férfi viszonyában bekövetkező eltávolodást, pontosabban a nő elutasítását jeleníti meg.

Végül egy olyan népdal is előfordul, amelyben – viszonylag ritka jelenségként – a természeti folyamatok ellenében következik be valamely esemény.

- (7) (Szerelmi dalok: 277)
Nincsen hideg, mégis befagyott a tó.
Szép se vagyok, mégis rúlam van a szó.
Hátha még egy szép szeretőt tartanék:
Egész világ rúlam tenné a törvényt!

A természeti jelenetben a levegő hőmérséklete és a víz fagyása nem egymást feltételezve jelennek meg. Az értelmezés metaforikus potenciáljára a *hideg* melléknév hívja föl a figyelmet.

4.2. A határozott főnevek

- (8) (Szerelmi dalok: 127)
Felülről fúj az őszi szél;
Zörög a fán a falevél.
– Ugyan, babám, hova lettél?
Már két este el nem jöttél.

Már két este el nem jöttél,
Talán a verembe estél?
– Nem estem én a verembe,
Véled estem szerelembe.

Az *őszi szél*, a *fán*, a *falevél* határozott névelővel lehorgonyzott főnevek, amelyek egy általános implicit kiindulópontból szemlélve könnyen azonosíthatók: a szél

a hozzá fűződő konceptuális tapasztalat alapján, a fa és a levél pedig a szél által mozgatott összes tárgyat jelöli. A határozottság tehát a közösségi tapasztalatban ismeretes, konvencionális entitást jelöl, amelynek alapja a tárgy sematikus jegyeit előhívó, könnyű azonosíthatóság, nem pedig az egyediség. A határozott főnevek másik értelmezése a diskurzus résztvevői számára az aktuális kontextusban könnyen hozzáférhető tárgy. Az egyéni perspektíva támogató közege a szél fújásával felidézett percepció, beleértve a zörgést mint hanghatást is és a *felülről* határozószó inherens irányultságát valamilyen viszonyítási ponthoz.

Ehhez hasonlít az alábbi szöveg is:

- (9) (Szerelmi dalok: 126)
 Esik a fürgeteg,
 Lukás a köpönyeg.
 – Eresszé be, babám,
 Mer mögvösz a hideg!

A kettős értelmezést az *a fürgeteg* és az *a köpönyeg* határozott névelős főnevek teszik lehetővé. Az első két sorban a megnyilatkozó itt is implicit, de *a köpönyeg* feltételezi annak viselőjét. Ráadásul az eső és a lukás köpeny azt implikálja, hogy az beázik, a viselője pedig fázik (4. sor). Így válik az első két sorban kifejtett részben természeti jellegű jelenet a bebocsátást kérő udvarló türelmetlen panaszának részévé.

4.3. A tér- és időviszonyt kifejező határozószók

- (10) (Szerelmi dalok: 173/1)
 Megyen már a hajnalcsillag lefelé;
 Az én babám most megyen hazafelé.
 Lábán van a lagos szárú kis csizma,
 Rásütött a hajnalcsillag sugara.

Az elsőként bemutatott szöveg első sorában a *már* időviszonyt kifejező határozószó kétféle értelmezést tesz lehetővé: egyfelől a napra következő estét, a nap lezárását jelzi (közösségi nézőpontból), amely a nap ciklikus ismétlődésének univerzális tapasztalatán alapul. Másfelől jelezhet személyes attitűdöt is, türelmetlen várakozást, mégpedig a szerelmi társsal való találkozásra (erre utal pozitív értékminősítésű megjelenítése is).

Alább a *régen* határozószó időbeli eltávolító funkciót tölt be:

- (11) (Szerelmi dalok: 366/1)
 A csitári hegyek alatt régen leesett a hó.
 Azt hallottam, kis angyalom, véled esett el a ló.
 Kitérted a kezedet, mivel ölelsz engemet?
 Így hát, kedves kis angyalom, nem lehetek a tied.

Itt ugyanúgy két nézőpontból értelmezhető a *régen*: vagy azt az időt jelöli, amely az általános közösségi természeti tapasztalat szerint hosszúnak minősül, ha leesik a hó és megmarad, vagy pedig a személyes perspektívából túl hosszúnak ítélt eltelt időszakot.

Az időviszonyok mellett helyviszonyokban is tapasztalható a kettős értelmezés lehetősége:

- (12) (Szerelmi dalok: 322)
 Szöged felől, Szöged felől gyün egy fekete felhő.
 – Siess, kislány, siess, kislány, mert mögver egy nagy eső!
 – Nem sietök olyan nagyon; fáj a szívem, sajog nagyon.
 Most tudom mán, miér sajog: a szeretóm elhagyott.

A *felől* névutó és a *gyün* ige szemantikailag implikálnak irányultságot, mégpedig a beszélő térbeli kiindulópontja felé. Ez a hely azonban definiálatlan, jelölhet egy falut vagy egy szubjektumot is. A szubjektum ez esetben a kislány vagy a hozzá közel elhelyezkedő személy lehet, így az időjárás megfigyelés figyelmeztetéssé válik.

5. Összegzés

A vizsgálat a népdalok természeti jeleneteinek értelmezésén belül egy olyan sajátos konstruálási formára irányult, amelyben a pragmatikai viszonyok rekonstruálása a dinamikus értelmezés fő pillérét adja. Ezekben a szövegekben a szövegkezdő természeti jelenet a lineáris értelmezésben közösségi perspektívát feltételez, a szövegben feltáruló érzelmi, szociális üzenet ismeretében azonban, retrospektív módon mindez újraértelmeződik egyéni perspektívából. A közösségi és a személyes nézőpont nem zárja ki egymást, mivel a megnyilatkozó többnyire a közösség halmazának egyede, azonban számottevő különbség van a jelenet értelmezésében a tapasztalati forrás (a közösségi esetében általános tapasztalat, az egyéninél aktuális percepció) és a megnyilatkozás intenciója szempontjából: a közösségi perspektíva ritkán tartalmaz ugyanis kifejtett intenciót, míg az egyéni nézőpontból tett megnyilatkozás mindig valamely konkrét kommunikatív szándékhoz köthető. Ezek a természeti jelenetek tehát nyelvi kifejezésmódjuk által magukban rejtik a kettős nézőpontból való referencialitás lehetőségét, amelyet többek között olyan nyelvi eszközök biztosítanak, mint a fent bemutatott több referenciapontot implikáló melléknevek, a határozott főnevek, vagy a tér- és időviszonyt jelölő határozószók.

Az elemzésekben vizsgált konstruálási struktúra a következő tendenciákkal jellemezhető. Egyfelől a szöveg folyamán a megnyilatkozó szubjektum implicitből explicitté, a perspektíva közösségből egyénivé válik. Ez úgy válik lehetségessé, hogy a szövegkezdő természeti jelenet, amely kezdetben közösségi perspektívát feltételez, később új értelmezést kap, immár a szöveget átható személyes perspektíva részeként. A természeti jelenet konstruálása majd újrakonstruálása a két nézőpontból párhuzamos egy szubjektivizációs folyamattal, mivel amellett, hogy a perspektíva kiindulópontja a megnyilatkozó szubjektumára helyeződik, az teljesen implicit marad, vagy csak kis mértékben (attitűdjelölőkkel) fejeződik ki. Ezáltal válik a természeti jelenet a személyes perspektíva intenciójának részévé (pl. panasz, sóhaj, vágy kifejezése).

Hivatkozások

- Baranyiné Kóczy Judit 2008. Orientációs metaforák a magyar népdalok természeti kezdőképeiben. *Magyar Nyelvőr* **132/3**:302–325.
- Baranyiné Kóczy Judit 2011a. Az erdő konceptualizációja a magyar népdalokban. *Magyar Nyelv* **107/3–4**:318–325, 398–406.
- Baranyiné Kóczy Judit 2011b. Az időjárás mint szemantikai összetevő a magyar népdalokban. In Parapatics Andrea (szerk.) *Félúton 6: A hatodik Félúton konferencia (2010) kiadványa*. <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk10/> (2015. 09. 22.).
- Baranyiné Kóczy Judit 2011c. Szövegtípus és deixis: a térdeixis funkciója a magyar népdalban. *Magyar Nyelvőr* **135/1**:36–47.
- Baranyiné Kóczy Judit 2014. Referenciapont, -szerkezet és -lánc a népdalok térszemantikai konstrukciójában. *Magyar Nyelvőr* **138/1**:83–99.
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Fischer.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2009. A népi konceptualizáció mint jelentésképző érték és stílusalkotó tényező Sinka István költészetében. *Magyar Nyelvőr* **133/3**:275–294.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kugler Nóra 2013. A szubjektívizáció jelenségének nyelvészeti értelmezései. *Magyar Nyelvőr* **137/1**:8–30.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar: Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2002a. *Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 2002b. Deixis and subjectivity. In Frank Brisard (szerk.) *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, Boston: Mouton de Gruyter. 1–28.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticization, and conceptual archetypes. In Angeliki Athanasiadou – Costas Canakis – Bert Cornillie (szerk.) *Subjectification: Various Paths to Subjectivity*. Berlin, Boston: Mouton de Gruyter. 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MacWhinney, Brian 2005. The emergence of grammar from perspective. In Diane Pecher – Rolf A. Zwaan (szerk.) *Grounding Cognition: The Role of Perception and Action in Memory, Language, and Thinking*. Cambridge: Cambridge University Press. 198–223.
- Németh T. Enikő 2013. Intenciók és nézőpontok a nyelvhasználatban. In Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.) *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 112–133.
- Ortutay Gyula – Katona Imre (szerk.) 1975. *Magyar népdalok*. Vol. I-II. 2., bőv. kiad. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

- Pelyvás Péter 1998. A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről. In Büky László – Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 3. Szeged: JATE. 117–132.
- Pócs Éva 1983. Tér és idő a néphitben. *Ethnographia* **XCIV/2**:177–206.
- Sanders, José – Wilbert Spooren 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In Wolf-Andreas Liebert – Gisela Redeker – Linda R. Waugh (szerk.) *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. (Current Issues in Linguistic Theory 151). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 85–112.
- Siegel, Muffy E. A. 1980. *Capturing the Adjective*. New York: Garland.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping, and acts of meaning. In Theo Janssen – Gisela Redeker (szerk.) *Cognitive Linguistics. Foundations, Scope, and Methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–256.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Takács Szilvia 2006. Folklorisztikai szövegtipológia. Az epikus ráolvasó imádságok. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 63). Budapest: Tinta Könyvkiadó. 182–208.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tribushinina, Elena 2008. *Cognitive Reference Points: Semantics beyond the Prototypes in Adjectives of Space and Colour*. Utrecht: LOT.
- Whorf, Benjamin Lee 1964. Science and linguistics. In John Bissell Carroll (szerk.) *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Cambridge: The MIT Press. 212–214.

A szerzőről

Baranyiné Kóczy Judit PhD fokozatát 2014-ben szerezte az ELTE-n, disszertációjának címe *A magyar népdal térszemantikai megközelítése*. Korpusz-alapú, empirikus kutatásai elsősorban a kognitív szemantika, ezen belül a térszemantika, a fogalmi konstruálás és a metaforák vizsgálatára irányulnak.

Elérhetősége: baranyikoczy@gmail.com